

իրենց թիւն է իբր 77.000, որոնց 44.000 հոգին Տաղաւանի մէջ:

Բ. Լեւոնի Բաբայանի (Կալէնի շրջանին), որոնք ընդհանուր անուն մը չունին եւ բնական տեղւոյ անունը կ'առնուն եւ կը բնակին Մեծ-Կաթարգայի մէջէն հոսող գետերու աղբերականց մօտ: Իրենց ամբողջ թիւն իբր 13.000 է, որուն մէջ են Բալլարներն, Բիւրիգներն, Կուլուններն, Չէգէմներն ու Ուրաքներն:

Գ. Կողայի ձիւղին կը վերաբերին Գաւառները (19.000) Կուրանի աղբերականց մօտ: Ստարորոյի նահանգին մէջ կը գտնուին նաեւ Տրապիզ (== Թուրքմէն) վաշխատուն ժողովուրդն:

Բ. Բան ձեռքիւն յեւ: Քաւաթերան լեզուն ուրալ-ալթայեան մոնգոլական խմբին կը վերաբերի: Վաշխատուն ժողովուրդը՝ 10.000 հոգի՝ Ղըրղըզներն մոռելով Վոլկայի գետաբերնէն՝ անցած են Ստարորոյ նահանգին տափաստանները. իրենց վրանները կը կանգունին երբեմն նաեւ Տերեկ գետին աջ եզերքին վրայ:

Գ. Ֆիւն-Կիսի յեղի ներկայացուցիչը նոր ժամանակներն եկած են Կովկաս շնչին թուով են հաստատուած Ստարորոյի նահանգին մէջ եւ Սեւ ծովու եզերքը, իբր՝ 1400 հոգի:

Եթէ Կովկասեան լեռներէ բաժնուած Տիւսիսային տափաստանները մէկդի հանենք, կը գտնուի որ Կովկասի մեծագոյն բնակիչներն են՝ Բուն-Կովկասիցիք (Վրացիք, Լեռնականք եւն), Հալսք ու Թաթարք:

(Ըբրանայիւն)

Հ. Յ. Տ.

ԲԺԾԳԱԿԱՆ

ՁԵ.

ՓԲ. ԲԺԾԳԱՐԱՆ ԱՍԱՐԱՍ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻՈՅ
ԵՒ ԱՅԼ ՆՈՐԱՐԱՑՈՆ ԲԺԾԳ. ԳՐԱԴԻԹՐԱՆԳ

Հետազոտութեանց մէջ հայերեն բժշկական գրուածոց նկատմամբ այս ընդհանուր դիտարկութիւնն ըրած ենք որ նոյն գրութիւնը՝ թէեւ յանձնուի միտ լսի թարգմանութիւնը չեն, սակայն եւ ոչ բարբառին անկախ եւ ինքնակազմ հեղինակութիւնք են: (Տես Հատ 14՝ վերջերս): Եթէ այսպիսի ըստմանեայ եւեթ անկախութիւն եւ ինքնակազմութիւն ունին հայերեն հնագոյն բժշկական գրուածք անգամ, եթէ ի նման համագաման կը գտնուին նոյն իսկ բազմաթիւ գրուածք երկա-

տիրութիւնք միջին ժամանակաց ազգային նշանակութիւնք բժշկին Ամիրադլաթայ, — ապա ինչպէս եւ ըսել այս բժշկագիտէն ետեւ հնագոյնէն յերեւան ելած բժշկաբանաց վրայ, որոց համար հնար է առանց շարժապանութեան հաստատել՝ թէ անոնց պարունակութեան մեծ մասն հետեւ-սղութիւն է, կամ՝ ծշւագոյն եւս՝ բանաբանութիւն, Ամիրադլաթ Բժշկագիտի գրութիւններն: Իսկոյ կրն յայտարար, նա թէ՛ ի յետագոյն իսկ, ոչ սակաւ հասակաւորք որ քաղաք եւ ի հնագոյն գրուածոց, Այս հայեցումով՝ չեն կարող առանց յիշատակութեան թաղուել եւ ոչ իսկ յետին ժամանակաց բժշկական գրուածներն, որ իւրիւրիւ կարելի կրնան հաստատուել յամբողջութիւն պատմութեան ազգային բժշկականութեան, եւ ի բանասիրական տեսակիւս իսկ՝ բոլորովն խոտան չեն: — Սկիւրք այսպիսեաց Հնագիտէն:

Ա. ԲԻԶԱՐԱՆ ԱՍԱՐԱՍ ՍԵՐԱՍՏԱՑԻՈՅ

Զեռարեմեք հրատարակող Յոսիպոյ եւ Գաւառի զուգորդակցութեամբ տեղիւրութեանց, իբրեւ Ամիրադլաթայ, եւ այն ապա արեւելք եւս՝ արգել մեծ ծանօթ է յետին ժամանակաց գրութիւնք են: — Մեր մտքերին արեւելք, որ միշտ ունեւոր նորգիր է մասնաւոր երկինք եւ մասնաւոր միտքին, կը շարունակուի միջոցով գրութեան միջոց. 164 թ. անոր միջոց յիշումն 1224 էն կը փութի գրութեան, որ անի ետեւ տարրի գրել թիւ եւս՝ գրուել գրել է առիւ շարքը լաւ նորգիր: Այսպիսի ըստ երեւութի Տարբեր առաւան հոսութեան կրնայ անհնալ իսկ երկրորդ թաղմը նախադրել: Ընդգրկեմութեան տեղւոյ եւ թուականին վրայ մտադրել մէջ ոչ ուրիշ անհոգութիւն կայ: Զեռարեմ միջոց (1245-190) կը անուրի պարտաւորութիւն մի եւս, որ անոր թաղմը է, այդտեւ: "Եւ Բիւրաթի յառաջ միտք" փութը Գրեցաւ Մարգարեմութեան եւ բժշկութիւն: Սակաւ մի յառաջ (1245) կայ նաեւ այսպիսի ծանօթութիւն: Սեղեւ զնիւստացի Մարգարեմ եւ զնախաւաճառոր Երջ քնդու: — Ա. Կաղարդ արեւելքին նկատմամբ քաղաքի անհոգութեան տեղիւրութեան համամարձակը անք թաղ թէ ըստ յիշատակաց արարելի հոգեւորական միջոցն մեծ տարբերութեան լսին: Այն եւս որք գրութիւն է եւ ան. թուական: Ժամանակային սեղեւն լսին մի Գրեցաւ կը պարեմի Կեր. քնի (1245) եւ ոչ ըսնալ) հոգեւորական կողմէն երկու արեւելքային իշտութեան իշտարեւելքին երկու եւ ի նախաւաճառոր: (Տես Երեւելքի երկրորդին Տարբեր համամարձակ Որեւելքի նշանակութեան Հատ 14, էջ 44):

Ինչպիսի վերագոյն անհոգութեանց, Ամիրադլաթայէն ետեւ եւ անոր հետեւագոյնութեանց լեռնած մեղի ծանօթ գրուածոց հնագոյնն է Ասորայ Սեբաթոցայ այս երկախարութիւնք, որ Բժշկութեան անուամբ ծանօթացած է, եւ ինք իւր Թաւաթարանին մէջ՝ Գիւր Բժշկութեան արեւելք կը կալէ: — Որոշ հեղինակի անուամբ միջոցն մեր ժամանակներն անկորուստ պահուած՝ ըստ բաւականին կանոնաւոր եւ բժշկարան կոչուելու արժանի գրութիւն է այս, եւ ժամանակագրական կարգաւ՝ Երբորդն, յետ գրուածոց Միթիարայ Բաղաւայ եւ Ամիրադլաթայ, որոց գրուածոց գոնեայ մի մասն ի ձեռին ունեցած է հեղինակս, եւ մեծաւ մասամբ անոնց կը հետեւի՝ մասնաւոր երկրորդին:

Իւր բժշկարանին մէջ Նար ոչ ուրեք ոչինչ անհեւելին յիշատակութիւն է ոչ իսկ անհաղուութիւն կըլէ իւր անհնական հանգամանաց վրայ, գրութեան ժամանակն անգամ՝ չի ծանոթանալ Այսպիսի տարիպայ ենք գիւնի օտար գրաւը՝ իւր վրայ տեղեկութիւն տառապաւ համար: Կայնապի տեղեկութիւն ի նշանակութեան Ժ. Գարուն առաջին քաղաքին (ՌձԳ — 1625) ի Սպահան գաղափարեւ ձեռագրէ մի, յորում Ապուստոլիկայ Յաղափա իշտութեան մարգարէ եւ Կաղարդի իշտութեան անհոգութեան մարգարէ վերագրեալ պիտաւորութեան կին Յիշատակարանն յաւերթ տուելը կը գրէ անոր

անձինք վրայ: «Ապո, եղբայր, օրինակն (Ապուսայի-
զայ դարձե՞լ են»՝ յարմ պիտի ընդօրինակէր) խիտ
պակասարեան էր եւ սղալած: Բայց օգնականու-
թեամբն Աստուծոյ՝ Սերաստայի Աստղ պպին եւ
ճշմարիտ գրող յաշկերան, յայտ ներշնչութեամբ
պարագեւալ ընդ որսաբերն գրեանան, եւ բազում
աշխատութեան հաղիւ կարող յայտնայ ստու-
թութիւն ածեւլ՝, եւ սակայն մի յետայ կը յաւ-
ելու: «Յիշեցէ հայր միջոյն զազմաշխատ Աստ
գպիրն եւ զիս զազմամեղ գծող...»:

Այսչափ եւն աեղկութիւնքն զոր Աստրայ
անձնական հանգամանայ նկատմամբ կու տայ Յի-
շատակարարն, որոյ հետ կուպելով ամբողջ ձեռա-
գրին վերջը գտնուող այլ Յիշատակարարն մի՞ ի
մասին տեղույ (Ապահան) եւ թուականի (1625)
գրչութեան նոյն ձեռագրին՝ հարգարած ծանօթու-
թիւններն, կրնան գանապան մակարեութիւնք
հանուիլ: Արնայ, օրինակի համար, մակարեութիւ
որ Սերաստայի բոխիկ Արտայիցայ Մարգարազ-
մութիւնն աշգն տնայցած՝ ուղղած (°) էր 1625էն
յառաջ. — թէ նոյն տարին տակաւին կենդանի
էր, ապա թէ ոչ՝ ի հարկէ իբրեւ մեւելող համար
աղօթք կը յաճնէր գրիչն. — թէ գտնույ առ-
ժամանակ մի ի Սպահան կամ ի մօտաւոր տեղիս
գտնուած էր. — թէ գպիր էր կամ հմուտ գրա-
գետ. — թէ ընդօրինակողն զինք ծանցած էր,
ապա թէ ոչ՝ չէր կրնար իւրչը ընել. — թէ գրու-
որ աշխատութեանց կը պարագէր: Բայց այս ա-
մենայն՝ մակարեութիւնք եւեթ էն, յորոյ ոմանք
աւելի՞ ամենք պակաս հաւանականութիւն ունին.
ուստի մասամբ իւրք շէն բարդոյին ապահայ՝:

Ըստ այսման պարունակութեան մեր ձեռա-
գրին՝ իւր բժշկարանին սիրգ կ'ընէ Աստ հետեւ-
եալ կարճաւոտ Յառաջարանի:

Յանձնել Աստուծոյ զթածին եւ ողորմանին:
Գիրք բժշկական արհեստին, զոր սանձանեցին իմա-
տան փիլիսոփայցն եւ բժշկական վարդապետքն՝ իմա-
նալ պնտութիւն մարդոյն, եւ իմամ տանել ջուանին՝
առ ի պէտս բժշկութեան: Ձի որդէս ի ձեռն խոտու-
մանութեան եւ ճշմարիտ ապաշխարութեան առնուն
գրչութիւն հաղգը, նոյնպէս եւ ի ձեռն բժշկական
գրչութեան պատկանայ եւ յօգնութիւն գրիչերոյն ընդունիցին
գառաղութիւն մարմնի եւ ազատեացին ի ցառը: Իսկ
այսմ՝ նուստ ազիս, ծառայ ծառայէ՛ք Աստուծոյ,
անխնայ եւ յօգնամիջ Աստ Սերաստայի, կանխցայ
զերեանքն հաւաքել եւ գիտաւաստան բացալստել ըստ
կարեաց մըրում փոքր ի շատէ ի բանից իմաստարարաց
եւ բժշկական վարդապետացն, եւ իմամ տանել ջուա-
նեցեալ անանց առ ի պէտս բժշկութեան: Իւ նա
որ ստեղծողն է՝ ապա գառաղութիւն յամենայնի, ըստ
բարի եւ բարեբաւ կանխ իւրաց, եւ նմա փառք եւ
գոհութիւն, որ է օրհնեալ յաւնեանս եւ անըրաւ
յաւնեանին. ամէն:

Յառաջարանիս կը յաճորէն կարգաւ ճիգ-
Գլուխք բժշկարանին՝, յորս՝ սակաւ բացաւու-

1 Հետաքննիչ որ կու գնն տեղեկութիւն ստանալ
այս ձեռագրին ու միջն վերջութեալ Յիշատակարարն մէջ
նշանակուից, առ նմա ոչ ձեռն Յիշատակարարաց պա-
րանակութեան ճոյս. — որ մեր պիտիւն Հաճիք հետ կու
պաշտութիւն չունենալով՝ այստեղ չենք յառաջ բերել,
— կրնան գտնել զանոնք ի հետաքննարկան Հանին, զոր
Մարգարազմութիւն Սերաստայի վերագրաւ: Հրատարակե-
ծ թիւ 1. Թ. Գրչութիւն, ի Հմբդեմ 1892 տարւոյն,
էջ 333—336:

2 Առաջին գրչութիւնն կը մերժանայ սկզբնա որու-

թեամբք՝ որ ճառաւի ամենայն տխրայ եւ հիւան-
գութեամբք վրայ՝ իւրաքանչիւրին հետ խառն ու-
նենալով միոյն միոյն գարմանն՝ ամէն բժշկարանաց
սովորաբան եղանակաւ: Իսկ բացառութիւնք որ
ըսիմք, այն էն՝ որ ոչ իւր բժշկարանաց, գիտաւա-
րարար բժշկականութեան ընդհանուր գիտեցալ
վրայ՝ ի նախաշաղի կամ յառանձին բաժնի՝ յա-
ռալ բերաններէն մի քանին, Հեղինակս աստ անդ-
ի կարգի պլլոց Գլխոց կը գտաւորէ: Այսպէս են,
օրինակի համար, Ա. Գլուխն՝ Թիւ մընա Ղարգի ու-
ռնել զժշչութեան արւետոյն, 1. Գլուխն՝ Որ
յիշ շտալոյց սնունդն, զանազան բաժանումներով,
1. Գլուխն՝ Ձարն ի կ'նիւն ի տրելոյն յետե-
անցնել, եւ այլ սակաւաւորք: — Պէտք է յիշա-
տակել նաեւ որ ի ճիգ. Գլուխ կը պակսին նաեւ
Մարգարազմութեան վերաբերակքն:

Բայց նոյն իսկ մեր ձեռագրերու վիճակէն եւ
քանի մի նշաններէն յայտնապէս կը տեսնուի թէ
Աստրայ սկզբնագրին մէջ՝ յառաջ քան զամենայն
եւ քան գիտաւաստ Յառաջարանի՝ կար բաժնի
մի, յորում կարճ ի կարնայ ամփոփեալ էին բժշկա-
կանութեան ընդհանուր գիտելեաց եւ Մարգա-
րազմութեան վերաբերակքն: Այսոյ կը յուցընէ
ձեռագրին վերջը գրուած երեք Ցանկերուն առա-
ջինն, զոր աստ ամբողջ մէջ կը բերեցն: — Մար-
գարազմութեան նկատմամբ մեծ հաստատութիւն
կու տայ՝ ձեռագրին 199 էջէն առնուած կտորն
զոր ի սկզբնական մանրագիր տեղեկութեան հա-
ղորդեցիմք:

Ա. Ցանկ:

Ա. Գաղաթս մարդոյն կազմութեան: Բ. Ասան
ստեղծման եւ փն սնուածոյն: Գ. Մատուց մարմնին:
Գ. Ասան կազմութեան մարդոյն մեծին: Ե. Ասան
վեց իւրք մարդ մըրաւ ամենայն վարդապետ (°): Զ. Խորտ
զրնութիւնն առողջ անհայց: Է. Ի բացառեալ լուա-
ցին եւ Ը. Դուռնն որ յիշէ զլորտ տեղեկքն: Թ. Գիւ-
նանայ զարգի: Ժ. Մատուց. հիւանդութեանց չորս
երանակ: ԺԱ. Ասան երակի մանտալոյ: ԺԲ. Հառա-
կանայ եւ անտալի զգողն: ԺԳ. Կշմիք ձեռնարաւ:
ԺԴ. ԺԵ. Ասան պօքրանի: ԺԶ. Ասան նշանայ հիշ-
դին: ԺԸ. Ասան հիշողին քրտնելուն: ԺԹ. Առաջա-
գիտութեան հիշողութեանց: ԺԲ. Կշմիք երեզուն: ԺԴ.
Խօսք միահամուռ: Ժ. Ասան բառերուն:

Թէ այս ԑանկին մէջ նշանակուած քանակ
Գլուխք արդեամբք կային ի սկզբնագրին Աստրայ
եւ համառու էին, անոր յայտն է որ յիշեալ ձե-
ռագրին առաջին թերթին, փխի՞ մնայեալ թեր-
թերուն պիտի 12 թուովք ունենայուն, ունի 6 թուովք
միայն, կամ թէ բոնեք՝ թերթերն երկողք կենն
է, ուստի եւ թերթին առաջին կենն պիտի պարու-
նակէր յԱ. ԑանկին նշանակուած Ի. Գլուխներն,
սքր ի հարկէ կարճ ըլլալու էին: — Կարճեալ ա-
սացելոյս մեծ ապացոյց է եւ այն՝ որ ԑանկին Զ.
Գլուխն՝ խորք ընկալման ասող զանգի՞ իբրք եւ
արդեամբք կար ի սկզբնագրին Աստրայ, որովհետեւ
նոյն Գլուխն առնուած է Երեքմանեւին Գ. Մասին
սիրգն, եւ տեղաւորուած է նոյն մասին ԑանկին
եւ բուն մարմնոյն մէջանելն, այն Մասին, կ'ըսեմք,

Թեամբ Զ. Գլուխն. իսկ յարգել իկն վերջն առեղն
սկող Գլուխն ունի՝ փիկ ճի՛ ճի՛ Գլխահամար, ամբողջ
թերթ մի ինկած ըլլալով նոր գրում եղեմք:

որոյ Ա. Համարն՝ Եռասըստիս-Յիւն էրոյ Հռոմէոյ
խնայազարտ Ատարայ բոշկարանին Ա. Գուրն է,
իսկ Բ. Համարն՝ Յիւնոս-Բոս Էրոյն վերադարձ
Եռաստիստին է նոյն բոշկարանին: Այսպէս ան-
ձուկ յարաբերութիւն գտնուելով երեքամսեակին
Գ. Մասին Ա. եւ Բ. Համարներ եւ Ատարայ բոշկա-
րանին Ա. Գիւնոյն եւ Եռաստիստին մէջ, զար-
մանք չէ որ նաեւ յառաջմէ յառաջ գրուած Ի.
Գիւնոյ Զ. Դրոն յառաջմէն ըլլայ ստանդ:
(Տես Հանդէս, 1894, էջ 171: Տես նաեւ ԳԱ. եւ
ԳԻ. Հմմտին Օրինակս 21. Ա. Համարն:) Իսկ Ի.
Գիւնոյ Զ. Դրոն այս կերպով յառաջ բերուած է
յերեքամսեակին:

Երբայք, գիտացիր որ ամենայն հիւանդութիւն եւ
պէտքէն ցաւը անհնարաբար պատճառէ ի ստամոքին
լիւթութենէն է, որ չի կարենալ Տալի գերակաւորն, մայր
ի ստամոքին մէջ, մաղթեր դառնալ, որպէս սափայ,
պղծա՞մ եւ սալայալ, եւ ապակեան զարհուրն եւ ազգի
ազգի ցաւեր ընծայէ առ մարդն եւ ֆիսա գործէ: Ոմանք
ստեն թէ ցաւն միջնայն կու զոյսալ: չէ ստոր: Թե՛
միջնայն ցաւ կու ընծայէր, այլ ազգայն զարմ չէր
մնալ, զամեն կու կոտորվել, ստամոքին նոցա պատճառ
է զայլ չկայտ թէնէն: Թէպէտ որ միմեկն այլ որ ֆիսա
չի հասնել: Գիտացիր որ ցաւ ընծայելուն պատճառն
ստամոքին ծանրութենէն է, որ ի ստամոքն լիւթ լինի
եւ չհայրէ միմեկն եւ այնու առեւ ի ստամոքն զմարդն
է բերէ տքնութիւն եւ ստանձմա: Եւ թէ լինի ի խրատ
Հաղթեմբուրս որ կնարգը առաջ տանին, ի կերակուր
չառ ուսողով պարտաւոր կարգի, որ իսկի ֆիսա չդառ-
նաւ. եւ երկուսն շատ մի ուսեր:

Կարծեմք Տալի չկայ ընտել ցուցնելու թէ
Ատարայ բոշկարանին մէջ Զոյգի ի զարծ գրուած է
այն ամենայն՝ զոր Ամբողովութենէն ետեւ չի-
նուած բոշկարան գրուածով զկայ ի սկզբան Համարն
ըսած ենք: Հարեանայի խաղաղութեամբ իսկ
կրնայ տանուիլ թէ բոշկարան յայնչկոտայ կար-
գէն է՝ որ Հաղթանայք եւ մենապետի Ամբողով
բոշկարանին հաւատարմի՝ Տեղեւորութեամբ յո-
րինալ են: Արդէն յառաջագոյն (ի 21, Ա. Հա-
տածին) տեսած ենք այս անխախտի սպազոյց-
ներն: Ո՞չ ապաքէն նոյն Համարն Ա. եւ Բ. Հմմտին
Օրինակքն, ինչպէս նաեւ այն երկուքն ետեւ
գրուածներէն՝ Գ. Ե. եւ Զ. Օրինակք, ոսկաւ
փոփոխութեամբ առնուած են Օչոյն Բոշկարանին
կրնաւ ամենամանով գրութիւնն: Թե՛ Ատարայ
բոշկարանին մէջ ստանդ նման այլ ոչ սակաւ կտոր-
ներ կան միեւնոյն երկրպագութենէն առեալ՝ այն
եւս տարակուսի ներքեւ է չիխնայ:

Բայց Ատարայ աղբիւրներն բազմաթիւ են:
Անմեծագոյն չեն իրեն՝ ազգային բոշկարանութեան
Տնայայն գրութիւնը, եւ զանոնք ալ յատնի կը
զարծածէ իւր բոշկարանին մէջ: Վաղադոյն (յիշ
Համարն՝ վերջը) տեսած ենք թէ ինչպէս ի կիր աբ-
կած է Հեղադր բոշկարանին՝ Զերմանից Միսիսիս-
թութենէն զատ՝ մի գրութիւնն: Ասկայն աւելի
սպաշարապանին են առեալքն ի Զերմանից միսիսիս
գրութենէ, զոր գիւրբն է անխախտի տանելի՝ երկու
գրութիւնն իրարու հետ համեմատելով:

Այսպիսիոց գեղեցիկ օրինակ է Համոն Դաւ-
ղիս արտին, որոյ վրայ թէ Միսիսիս ար. թէ Ատար
բաւական ընդարձակ կը ճառեն, առաջինն՝ ԻԸ.
Գիւնոյն, իսկ երկրորդն՝ ԼԻ. եւ ԼԻ. Գիւնոյն մէջ:

Երկու գրութեանց այն հաստակատրներն յառաջ
կը բերենք, որոյ միջոցաւ որոշ կ'երեւայ անհնդ
կապակցութիւնն, այն կարգը պահելով՝ զոր անին
իւրաքանչիւր սկզբնադրին մէջ, եւ միայ միայ հա-
տակատրոյն սկզբն յառաջով իւր թեւահամարն
ըստ անմեկն ընթերցուածով: Ատարայ ընթեր-
ցուածոյն կտորներուն վերջն ալ կը նշանակենք
թէ Միսիսիս-արայ որ կտորին կամ կտորներուն հետ
համեմատուել է, որմ կրնայ որոշ իմացուիլ իւր
գուր թաղածն ու փոփոխածն:

Ընթերցում Գ. Զերմանոյ:

1. Վասն ստածման եւ բոշկութեան այն ջեր-
ման որ զինքն ծաղկին լինի, իսկ այն ջերմն որ զինքն
ծաղկին լինի՝ իւր նշանն այս է որ երեսուց զոյն կար-
միր լինի եւ այսին, եւ զուրին ծանրանայ, եւ պինչն
ցնեցը քորին եւ կանն, եւ փոխուողը զայ, եւ ամ-
նայն մարմինն լիւթայ: Այս կըր այս նշանին երեսուն
գիտացիր որ ծաղկի կամ հանել: Ապա զգր զաւարդն
շանքն եւ զտածումն յալքն արա, որ չէրէ ծաղկի
Եւ զի յալքն զայս զգր: Առ աղար որ վարդի ջրով
եւ քաղաղով թրիլ, եւ ամառ մի մեզ նուա՞ն ջուր
խառնէ: Չայս զամեն պարզ եւ զգալարով յայնչ
զիր: Ապա թէ . . . էջ 76:

2. Այլ գիտացիր որ այս հիւանդոյն սկզբն
հիւանդութեան խափական զիպի, եւ սիրուն խառնիկն
եւ հիւանդն տապի եւ շարժակի: Ապա երբ զայս տե-
սանէն ճար արա որ զմարդին շուտ ի դուրս քայնի եւ
հաննայ այս նշանը: Առ ար. մի որ յալքն թէ թուշ
մի կտորն, էփէ ջրով եւ քամէ, եւ առ յալքն աղածն
եւ մարդն, եւ երբ զրամ է նեղ խառնէ, եւ տաք
որ խմէ: Եւ կիրակուր մալ տաք . . . էջ 77:

3. Եւ այլ եւն տապիլ բոշկարան վարդապետը՝
թէ Զերմի գիտացիր յերբ քամն պիտի որ եռայ զի-
նին եւ փոփոխի ի վրայ զայ եւ դիւտն ի վրայ եռայ
եւ պարզի զինին. նոյնպէս եւ մարդը արեւն եռայ
եւ պարզի եւ (շմարկին) ի դուրս փէ: Եւ այնոր
պատճառն որ անհնդ ի փոքրեւթեան զիպի եւ անհնդ
ի մեծութեան, այս է՝ որ (իւր) տղին բնութիւնն ու-
ժով լինի եւ արեւն թանձր, ոչ պարզի եւ ոչ ծաղկի,
եւ երբայ մեծութեան հասանէ, եւ երբ տղին արեւն
նոսր լինի՝ յալքն պարզի արեւն, շուտ ծաղկի, որպէս
թանձր զինքն յալքն եռայ եւ պարզի, եւ նոսր շուտ
եռայ եւ շուտ պարզի:

Այս հաստակատր Ատարայ չի գտնուի Գ. Զե-
րմանոյ սպազոյցին ԻԸ. Գիւնոյն մէջ. առած ենք մեր առ-
ճառ ձեռագրին՝ յայտնի գրչատարներն ուղղելով: — Այնչ
լրացուցած ենք՝ փակագծեալ՝ նաեւ Ատարայ ընթերցու-
մոյն նշն (3) թուահամարով հաստակատրոյն քանի մի պո-
կաս բառերն: — Մտադրութեան արժանի է այն պար-
գայն եւս՝ որ Ատարայ հաստակատրը գտնուած իրեն
նշնի եւ փոքրեւթի մեր այս առաջ ձեռագրին. նոյնպէս
երկուքն ընթերցուողն մէջ մարդկութիւն իւր իւրիւրէ:
Այսչ ար. իւր իւր նշանով ամբողջ հաղորդելու ձեռագրն
ընթերցուածոյն այն մասերն որ աստ յառաջ բերուած են:

4. Բայց ի հիւանդութեան սկիզբն զնուծութիւն
կակղաց զամբոյն եւ յառաջով եւ թեւանկու-
պինով եւ յետ ետին առեւն պատարաստեց որ չու-
ժանէն զնուծութեան, զի որոշ՝ հիւանդութեան ի վրայն
ինքնին ընտանէն զնուծութեան. զի այն մնացորդն որ ի
ծաղկին ի ներք մնայ եւ չկուս, ի դուրս, լիւթայ յալ-
ժանէն զնուծութեան: Վաս թէ լուծանէ՞ տուր՝ ան-
կուսիլ եւ ամած եւ մեզ նուա՞ն . . . Ապա թէ լու-

1 Միտակատր ընթերցուող անդին իւրաքանչիւր հասա-
կատրոյն առեւ իշխանական են էջ Գ. Վաղար. 1832թ.
պապարկութեան, որուն համեմատ յառաջ կը բերենք նոյն
հաստակատրներն: Բայց քանի մի տեղ փոխած ենք հա-
մատութեամբ մեր պախաւար եւ արձառ ձեռագրին
(սես 12թ. սկզբնային մանրագիր տեղեկութիւն) — մա-
նուածով երբ մարդն ընթերցուածն կը միայնակ Ատարայ
հետ: Չայսպիսիս նշանակած ենք փոխուած տեղերուն սկիզբն
մի ստալ (*) զնեղով, վերին երկու ստալ (**) :

նեկն առեալ լինին աներկոյայ, և ինչպէս կը ցու-
ցընեն առերկ գրտաւ Համոյին, որ շատ յաճա-
խութեամբ կը տեսնուին յերեքամանեկն:

Առ- Ի սպիակուցին վերայ Զոյ- Գ միս երեւի զերդ
բըրանի:
Երեւի. Զոյ- Գ բամբակ:

Առ- Առ զինքն եւ յորացո, եւ դաւ- Գ մուշ խաւ-
նէ ի ներս:

Երեւի. Հայէ դաւ- Գ քաղաքով: Հայ կեր... եւ
դաւ- Գ զինք խմէ:

Առ- Մեղաբարձը արորե եւ յայն տեղն կաթեց
առ- Գ:

Երեւի. Ընդ աչքն ած չոր (այլուր Բաւար) առ- Գ:

Առ- Դառնայ (բիրքն) եւ Լեբիք:
Երեւի. Օգտե աչաց քորեղին եւ Լեբիքն:

Առ- Աչաց զեղ Խաւ- Գ:
Երեւի. Աչքն զերդ Խաւ- Գ լինի:

Չափէն աւելի կ'երկնանար խօսքն՝ եթէ մի
բոտ միով իրենց համեմատականօքն յառաջ բե-
րել ուզէինք Ասարայ յաճան իսկ ի կիրարկութիւն
մուծած այն բառերն՝ որ շատ սովորական են յերեք-
մանեկն, թէկա՞ այս յետինքս այլ հին բժշկական
գրտածոց մէջ ալ ուրեք ուրեք կը հանդիպին:
Այսպիսի են յայնորդ նմոյշներուն նորագիր բառերն
Սեբաստացւոյն. «կայ պիտակ որ յալէ եւ կայ որ
չալէ: Ըստն այն է որ այս գեղգուլս յալէ... Ապա
թէ այստով չալէ՞ եւ ցաւն խոր՞ զուրս արա եւ ի
շքի յորացո... Թէ շուտ պէտս այնեն՝ շոյս աղ-
անայ, եւ թէ ոչ՞ խոր՞: Ձերդ երակ գայ աչեցն
վերայ... եւ ինքդ յառաջ ի սեւեռուց վերայ լինի,
եւ երբ խոր՞ (ի) սպիտակուցն ելանէ»:

Բայց Ասարայ հետեւողութիւնն երեքմաա-
նէին՝ մեկնակ բառերով վայր չի սեղմուիր, այլ
կ'անցնի նաեւ ամբողջ պարբերութեանց, երբեմն
բառական նոյնութեամբ, երբեմն սակաւ փոփո-
խութեամբ:

Առ- Ապա թէ մարդոյ աչքն... ինչպէս եւ քորի, եւ
շուրն երկայ երկ՞ ինչ ի քնայ (յառնէ...):

Երեւի. Ապա թէ մարդոյ աչքն քորի կամ կծի, եւ
շուր գնայ յետին՞ ինչ ի քնայ յերն (== յառնէ)...:

Առ- Մարդն գանգոփ թէ Ժամ մի խառն, Ժամ մի
զերանայ:

Երեւի. Մարդն հանց գանգափ թէ Ժամ մի խառն եւ
Ժամ մի յարն:

Առ- Ի կրակն դիր որ հայի եւ մի քորի գանգայ:
Երեւի. Եթէ ինչուր միանայ, հայի եւ մի քորի գանգայ:

Առ- ... Իբր անունն... բառմաստ ասեն, եւ իւր
նշանն այն է՝ որ մարդն աչքն բանալ չկարն եւ
արտասուցն գնայ:

Երեւի. Իւրս անունն ասմաստ ասեն, գալքն բանալ չկարն
եւ արտասուցն գնայ:

Առ- Երբ գիտնան որ հրանդն քարաւ, յայնմ
քիչ քիչ գեղեցկութիւն յաւելու, որ ի յաճ գայ:
Երեւի. Երբ գիտնան որ հրանդն քարաւ՝ զուսուշու-
ցան որ քան զոր յեւելցո, որ շոյս ի յոյժ գայ:

Ասարայ բժշկարանին՝ բոտ մեծագոյն մասին՝
կ'Գ. Գլխին առնուած այս սակաւ կտորներուն նման
բացումքիւ Համոյին կան ոչ միայն նոյն Գլխայն
մէջ, այլ նաեւ յայլ եւս Գլխաւ Բայց թողլով
զայլ ամոնայն համեմատութիւնս, երկու եւեթ
օրինակ իս յաւելուցն ստանէ, որ զանազան հայ-
եցմամբ հետաքրքրական են:

1. Գառաշներն (Համ 21, Ա) համոն Օրի-
նակաւ Ե.ին մէջ՝ Ասարայ Առն օրնաշնաւ վեր-
նագրաւ Հո-: Գլխին բերուած երկու հատարտոր-
ներէն յառաջ՝ Սեբաստացի բժիշկն ունի այլ հա-
տակտոր մի, որ չի գտնուիր ի համոն ընթերցուա-
ծին Սմիթսոնովանայ: Եւ է այս.

Ապա թէ տընութիւնն ի յոյնութիւնն լինի՝
զայս շուրս գուգն եւ դիւրեւ չա՞ծ: Առ շոր ճանիշալ...
գամեղս ի պղինձ արկ եւ ի վերայ զուր տասն լիոր,
եւ եփե որ մնայ վեց լիոր: Եւ զայս շուրս եփ դիւրեւ
չա՞ծ վառն եւ երկուսն... Եւ թէ լինի յետեւ
ի յայս շուրս խառնէ այնու կաթն եւ ած լինի դիւրեւ:

Արդ՝ ամենայն նշանք յայնի կը ցուցնեն
թէ այս գեղեցիկ տաղերս գրուած են հետեւողու-
թեամբ. Երեքմանեկն, որուն շատ սովորական են
նորագիր բացատրութիւնքն, Համոն. «Եղի շուր
չա՞ծ դիւրեւ: Եթէ ինչ եղի շուր դիւրեւ չա՞ծ... Եւ
նաեւ զայնորդ...» Չայս շորս զիւրեւեւ տուր: Զա-
քացո եւ այլ տուր դիւրեւ: Եւ բարձունենի եւ
զիւրեւ դիւրեւ ծփէ, ... Ասող եւ նմանեղ վայր՝
յաւելցու նաեւ համառօտ հատակտորայ մէջ տես-
նուած՝ Եւ թէ լինի յետեւ ձեւն, որ այնչափ սո-
վորական է երեքմանեկն, իսկ Ասարայ յատուկ
գրչին եւ իւր բժմանակին՝ բոլորովին օտար, այն-
պէս որ միայն այս ձեւեղն կիրարկութիւնն մա-
տնացոյց կ'ընէ թէ օտարամուտ է:

2. Հետաքրքրութեանց սերիզներն (ի վերջ
12 Համին) Միխիթարայ Հեղաքոյ՝ Ձերմանց Միխի-
թարով նշանէն զատ՝ այլ եւս անմանօքն գրուած
ներ ունենան ցուցնելու համար, Ասարայ բժշ-
կարանին Հ.Չ. Գլխին առնելով՝ բարդ Գլխայն իբր
քառօրդ մասն յառաջ բերած, իսկ մնացեալ մասն
լակ յիշատակելով՝ կասկած յայտնած էինք մեր-
ողջ Գլխայն Հեղաքի բժշկագիտին հարապատ կամ
անխառն գործիւնն բլլալուն վրայ: — Արդ՝ այս
տեղ իբրեւ Զոր հատակտորս յառաջ բերուածն՝
այն լակ յիշատակուած մասնէն, որմէ կը տեսնուի
թէ մըշափ հիմնական էր կատարած. միանգամայն
սպացոյց է Ասարայ մեծապէս օգտուելուն երեք-
մանեկն Ա. Մառնէն:

... Եւ թէ այն որ շուր դիւրեւ չա՞ծ լինի (եւ)
նեղու, եւ ուղեւ որ կորնէ ծիւռ ի ներքեւ թեմացն
խառն անդառաջ, զրա՞ծ քարալգ, եւ որաւ կարն մի
կարել զայն որ ի յիւն լինի փուլ, ինչուր ի կուրքն
լինին ինչէ: Ապա թէ ի փոքը յորանայ՝ երակ կարն
զիւրեւ: Եւ թէ փորն կայ լինի՝ կակոյացո մտաւ...
խալ: Ապա երբ գրեւելու կորնէ եւ մտաւ խալ կակ-
ոյացն, եւ չալի՞ եւ նուզան ի կուրքն ինչն եւ
հալ գայ, զու շուրս իւր այլ պարարտացո, եւ անա-
ցած մանիշակ տուր՝ որալով շուրս լինի ի փուլ, եւ խո-
շորութիւն լինի ի փոքը եւ ի կուրքն, մինչ որ այ-
դեց յարն... Գարուն է զանէն իտասովի երակով...
եւ զիւրեւելուն պարզեցանայ... Եւ ամէն որ քա-
մուր իւրա առնուլ... Եւ երբ գիտնան որ հրե-
անդն քարաւ, յալ- Գ քիչ քիչ գեղեցկութիւն յաւե-
ցու, որ ի յաճ գայ:

Համեմատել ի մէջ այլոց՝ երեքմ. Ա. Մառն
յայնորդ կտորներուն հետ. «Փշէ յայն քիթն՝ որ
ի գնալ լինի: Եւ թէ (արիւնն) բնդ աշայ քիթն
լինի ի գնալ... Ապա թէ (ընդ) ձախայ դիհն

1 Եւ Ասարայ եւ երեքմանեկն համա մատուցութեամբ
բերուած նմոյշներուն վերջինն:

լինի ի գնալ։ Արգելէ զարիւնն որ ընդ քիթն գնայ։
Օգտէ արեւանն որ յանիւն յոր եւ ինչ տեղոյ գնալ։
Լինի . . . :

Ասոց պէտ յերեքմանէն առեալ պէտք է
համարել նաեւ յաջորդներն, որ Սերաստացւոյն
ՍԱ. եւ ՈՒ. Գլխոց մէջ կը կարգադրուին։ «Ապա
թէ է վեր լինէ ի Գալ . . . Երբ սեկանէ արեւն լինէ
է Գալ, որչափ գոյնն կարմիր լինի՝ գոյնն արեւն
շմարթի արդիւնէ, քանի որ ինքն լինէ ի Գալ, Եւ
— Ամենէն աւելի ապացուցական են Ալբոն եւ
Յայնս — բառերն որ ի վերջ կոյս օրինակն կը
տեսնուին։

Արգէն յառաջագոյն (Հոգեւ, էջ 144)
սկիստիւթիւն բրած ենք ի մասին Յայնս բա-
ռին։ Իսկ Ալբոն բառն այնպէս յատուկ է երեք-
մանէն, որ չենք յիշէր պարզ տեսած ըլլալ։ Եւ
թէպէտ ի նմին Մատենի շատ յաճախ ի գործ
ածուած է, սակայն եւ այնպէս խմբագիրն հարկ
կը համարի մեկնութիւն գնել առերի՝ գրելով.
«Վասն ամենայն սերունդոյ, որ թարգմանի խառ-
սայոյ, (Տես Հոգեւ, 1894, էջ 417)» եւ ոչ այս-
չափ միայն՝ այլ նաեւ Մատենին բառապարզ մէջ
այ (տես անդ, յէջն 406) Կառնու, եւ կը մեկնէ
այսպէս։ «Ալբոն, որպէս խառն» Ինչ որ լինի, —
Աւելորդ է առել թէ՛ որչափ կը յիշենք՝ ոչ Յայ-
նս (յեւնում, յանում), եւ ոչ Ալբոն ի կիր ար-
կեալ են ի Զերմանց Միջիթարութեան։

Անցողակի յիշատակներ որ Ալբոն՝ սով-
րական յոյնակին է խառն արարական բառին (եզ-
դուր, յ.բ. ագրաւ) որ առաւարդութեամբ հայ-
ացած է, ինչպէս շատ անգամ եղած են յերեք-
մանէն օտար բառեր։ Այսպէս սփռ-ֆ բառն՝
քանի մի Հոմոց մէջ գրուած է փոփ, որով ազ-
գային կերպարանք առած, որ այս եւս կրնայ իբրեւ
ցոյց իտալոստիլ այն Հոմոց՝ տարբեր ձեւադրէ
առեալ լինելուն՝ քան զնախընթաց եւ զաջորդ
հատկատար, յորս սովորական սփռ-ֆ գործա-
ծուած է։ — Նկատմամբ Ալբոն բառին՝ թերեւս
աւելորդ չէ յիշատակել թէ բուրգովն տարբեր է
Բ. (Ամիրտովածայ) Արտադրանքին Ալբոն բառէն
(տես Հոգեւ, 1894, էջ 107) որ ինքնակապ գե-
ղանիւթ մի կը մեկնուի։

Աստույ բնական լեզուին վրայ կը խօսինք
Հոմոն Բ. Բառնի մէջ՝ այլ նորագոյն կամ յետին
բժշկական գրութեանց լեզուին հետ միահարդրն։

(Հորնաւիթի.)

Հ. Ղ. Յ.

Ո Ւ Ղ Ե Գ Ր Ա Վ Ա Ն

ՍԵՆ ԹՈՂԱԿԻ ԲԱՐՍԱՎԱՆ ԵՆՏՐՈՒՄ

ԺԻՊ.

Երկու թիւով թիւարկուինք։

Երկու թիւով Ժողովարարին վրայ, բայց մա-
նաւանք Եւրոպայի մէջ եւ շրջակայքի՝ Թաթար-
ները բնակիչներու մեծամասնութիւնը կը կազմեն։

Ասոց ալ իրենց անընդհատ ծառայութիւններով
տեսակ մը անհրաժեշտութիւն են զարմած ամառ-
նային այցելուներու համար, իբրեւ Եւրոպայի կամ
այլ ամառայիններու բնութեան զուակներ՝ ան-
բաժան կլինային, խաղղին եւ ծովէն, որոնց հա-
մար կը վազեն կու գան հիւանդներն եւ զգուս-
շըլիկները։

Երկու թիւով Թաթարները պէտք է երկու կարգ
բաժանել. Ժողովարար կամ Եւրոպայի Թաթարները,
եւ ներքին՝ զաշայայնները Եւրոպայի Թաթար-
նունն այնու մանաւանդ հարկուոր է, որ իսկապէս
անոնք՝ թէեւ միեւնոյն՝ Թաթար անունով կը իր-
շախն, բայց ցեղական ծագմամբ մեծապէս յի-
տարբերին իրարմ։ Լեւոնային կամ Ժողովարար
Թաթարները՝ Մոնղոլական (Մոնղոլական) ցեղէն լին-
սեալ, այլ Եւրոպային, որուն յայտնի ապացոյց
է իրենց գեղը (type)։ Եւրոպայի եւ շրջակայից
Թաթարները հին յոյն գաղութականութեան մնա-
ցորդներն են՝ կրճատուի եղած։ Առողջակամ են
եւ թէթեւաշարժ. երկայնածեւ աւ բաւական կա-
նոնաւոր գեղով գեղէն ունին. իսկ բնաւորու-
թեամբ յաղակ են եւ նեղագոյն։

Այս Թաթարներուն լեզուն ալ մեծապէս կը
տարբերի զաշայայններէն, մինչեւ երբեմն զիրար
չեն հասկեր։ Եւրոպայի Թաթարներու բարբառն
մէջ՝ թէեւ չափազանց աղաւաղած գիրքով՝ գործ-
ածութեան մէջ են բառեր եւ բացատրու-
թիւններ՝ հընդհանրապէս եւ այլ հին գաղութա-
նութեան, ինչպէս շինականաց լեզուն առեւտու-
նային իսկ բուն մոնղոլական բառերը Եւրոպայի Թաթար-
նայ մէջ՝ այս տեղ եւ նշանակութիւն ունին, եւ
այլ տեղ բոլորովն տարբեր միտք կը յայտնեն։
Մինչեւ անգամ այս ծովագիրը վրայ կան գիւղեր,
որոնց բնակիչները Եւրոպայի մասամբ պահած կ'երեւ-
անայն բառերն ու սովորութիւններն, որ Հոմո-
նոսի ժամանակէն Հընդհանրապէս ունեցին։ Այս ժամ-
այս տեղ Թաթար կանայք յար եւ նման են Ուր-
սականին՝ Եւրոպային, որ իւր բարեկամ հիններէն
ընկերացած, ճերմակեղէն կը լուար գետնի մէջ, Ի
բաց առեալ ի հարկէ այն չափազանց բաւաստեղ-
ծական երեւոյթն՝ որով կրճատուողներն Եւրոպայի
մեծ երգին իւր Եւրոպային եւ անոր շուրջն։ Ես
տեսայ Եւրոպայի մէջ Թաթար կանայք, որ իրենց
երեսը չէին ծածկեր, հակառակ իսկական
նախնային. իրենց վերնազգեստին վերին մասը
յառաջ բերած, ծածկած էին իրենց գլուխը. ծա-
կաւուն փայր ինչ գեղ ի վրայ ինչեղացած, եւ այս-
կերպով աւանանքն զգուս ծածկող ալ չունէին։

Թաթարները թէպէտ բազմաթիւ՝ Եւրոպայի
մէջ միկիթ չունին, եւ իրենց բնակութիւնը հաս-
տատած են քաղաքէն դուրս շրջակայ գիւղերը։

Թաթարներու սովորական պարագմունքը
պարսկապանութիւնն ու ծախսարար մշակութիւնն
է. բայց այս գործն իրենց այնքան եկամուտ չի
բերեր, որքան այն ծառայութիւններն զոր կը մա-
սուցանեն ամառանցիներու օտարերկրացի հիւ-
րերու։ — Իրենց նախնական ցեղին յատուկ խրա-
մանութեանն այնպիսի վարպետութիւն կը վարուին
մոտանային այցելուներու հետ, որ անգործ կեր-
պով զիրենք կը քանն ինչպէս որ պէտք է։ Եւ